

Χ. Νόβα-Καλτσούνη¹

Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία²

Ιωάννινα 2004

---

¹ Για τις επιστημονικές θέσεις και απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο αυτό υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας. Οι θέσεις και οι απόψεις του συγγραφέα δεν δεσμεύουν τον επιστημονικό υπεύθυνο του Προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο» ή το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

² Το παρόν κείμενο αποτελεί επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος του ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», το οποίο υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Η παρουσία του κειμένου στο διαδίκτυο εξυπηρετεί επιμορφωτικές ανάγκες και ανάγκες ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών της προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά απευθύνεται και στο ευρύ κοινό. Κάθε αθέμιτη χρήση του κειμένου υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ηλεκτρονική επιμέλεια: Γιάννης Σταμάτης
Φιλολογική επιμέλεια: Ειρήνη-Σοφία Κιαπίδου.

Επιστημονική επιμέλεια και εποπτεία: Καθ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό πως οι Τσιγγάνοι αποτελούν πληθυσμό με ιδιαίτερη παράδοση. Οι συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσά τους είναι τέτοιοι που τους βοήθησαν να ξεπεράσουν προβλήματα αποκλεισμού, πολιτισμικής αφομοίωσης και πολλές φορές πολιτικών γενοκτονιών³. Ως ομάδα παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό σύστημα και σύστημα αξιών, που επηρεάζει αναμφισβήτητα τόσο τη συγκρότηση, όσο και τη λειτουργία της οικογένειας. Η μελέτη αυτής της οικογένειας είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση ολόκληρης της τσιγγάνικης κοινωνίας, αφού –όπως είναι γνωστό– ο άξονας γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται οι τσιγγάνικες κοινοτικές δομές και σχέσεις είναι εκείνος της συγγένειας-οικογένειας.

Βάση της τσιγγάνικης κοινότητας είναι το πατρογραμμικό σύστημα του γένους, το οποίο στη συνέχεια υποδιαιρείται σε ομάδες και υποομάδες. Οι υποομάδες αυτές διακλαδίζονται σε επιμέρους οικογένειες, συνήθως διευρυμένες και λιγότερο πυρηνικές. Το γένος, λοιπόν, είναι το σύνολο των οικογενειών που κατάγονται από τον ίδιο πρόγονο. Τα μέλη του συνδέονται με δεσμούς αίματος και διακρίνονται μεταξύ τους με το οικογενειακό όνομα. Επίσης, το γένος είναι πατρογραμμικό, αφού η καταγωγή λογίζεται από την πλευρά του πατέρα.

Αυτές οι ευρείες συγγενικές οικογένειες –τα γένη- αποτελούν τη βάση για τη δημιουργία της φάρας, την οποία απαρτίζουν δύο ή περισσότερα γένη, που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος και αγχιστείας. Στη φάρα συγκαταλέγονται γονείς, παιδιά (αδέλφια), ξαδέλφια, νύφες και γαμπροί, παππούδες και γιαγιάδες, εγγόνια, δισέγγονα και τρισέγγονα, συμπέθεροι και άλλοι συγγενείς. Συνήθως, η κάθε φάρα αποτελεί τη δική της κοινότητα ή καταυλισμό και έχει το δικό της εκπρόσωπο προς τα έξω.

Οι φάρες, λοιπόν, είναι ομαδώσεις με κοινή καταγωγή, κοινά έθιμα και παραδόσεις, αλλά προπάντων με κοινή γλώσσα και συγκροτούν τις τσιγγάνικες

---

³ Γ. Έξαρχος: *Αυτοί είναι οι τσιγγάνοι*, εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα 1996, σ. 55. Βλ. επίσης Α. Fraser: *Οι Τσιγγάνοι*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997.

φυλές. Χαρακτηριστικό τους είναι η ενδογαμία⁴, η οποία ενισχύει τη συνοχή της τσιγγάνικης κοινότητας και τη διατήρηση της φυλετικής καθαρότητας. Όσο περισσότερο απομονωμένη είναι μια φάρα, τόσο συχνότερα συναντάει κανείς την ενδογαμία ως μέσο ενίσχυσης της συνοχής, αλλά και διάκρισης από τις λοιπές φάρες. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η ενδογαμία είναι κανόνας που δεν επιδέχεται παρεκκλίσεις. Αντίθετα μάλιστα, η εξωγαμία συναντάται αρκετά συχνά, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, ακόμα και με μη Τσιγγάνους.

Σύμφωνα με έρευνες, στην Ελλάδα οι Τσιγγάνοι είναι οργανωμένοι σε εννέα φυλές⁵:

1. Μπατσόρια,
2. Μαπαμανέ-Roma,
3. Roma,
4. Σουβαλιώτες,
5. Τσιγγάνοι,
6. Χωραχάγια (οι περισσότεροι μουσουλμάνοι),
7. Μεσκάρηδες (Αρκουδιάρηδες),
8. Δερμετζήδες και
9. Χαντούρια.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η διευρυμένη και όχι η πυρηνική μορφή οικογένειας είναι αυτή που αποτελεί τη βασική μονάδα κοινωνικής οργάνωσης στους Τσιγγάνους. Με τον όρο «διευρυμένη οικογένεια» δεν νοείται στην τσιγγάνικη κοινωνία μια ομάδα συγγενών που ζουν όλοι μαζί κάτω από την ίδια στέγη, αλλά περισσότερο μικρές συγγενικές ομάδες που κατοικούν η μία δίπλα στην άλλη. Ο άξονας γύρω από τον οποίο είναι οργανωμένη η τσιγγάνικη

⁴ Για την τσιγγάνικη ενδογαμία βλ. Μ. Τερζοπούλου / Μ. Γεωργίου: *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*, εκδ. Γεν. Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996, σ. 4 κ.ε.

⁵ Δ. Ντούσας: *Rom και φυλετικές διακρίσεις, στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 82-85. Ο όρος «φυλή» χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή με την κοινωνιολογική και όχι τη βιολογική του σημασία και αποδίδει ένα σύστημα οργάνωσης ομάδων με κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, ήθη και έθιμα, όλα δηλαδή εκείνα τα στοιχεία που προσδιορίζουν την έννοια του έθνους. Στην περίπτωση των Τσιγγάνων, όμως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για έθνος, αφού απουσιάζει το στοιχείο της εδαφικής κυριαρχίας.

κοινωνία είναι η ομάδα⁶ και όχι το άτομο. Με την έννοια αυτή, η οικογένεια στην τσιγγάνικη κοινωνία έχει τα χαρακτηριστικά ενός σχήματος, στο πλαίσιο του οποίου το άτομο δρα με στόχο να εξυπηρετήσει την επιβίωση και τα συμφέροντα του σχήματος αυτού, υποτάσσεται στις επιταγές του και εκχωρεί την ατομικότητά του προς χάριν της διατήρησης της ενότητας και της συνοχής αυτού του σχήματος. Βασική μονάδα της κοινωνικής οργάνωσης είναι όχι το υποκείμενο, αλλά ο ρόλος του ως μέλους της ομάδας. Τα άτομα φαντάζουν να έχουν προκαθορισμένους ρόλους που πρέπει να εκπληρώσουν στα πλαίσια μιας ομάδας παραλληλιζόμενης με οργανισμό, με στόχο τη λειτουργία και την αναπαραγωγή της. Μόνο στην ομάδα επικρατούν στέρεες δομές και αποκτούν νόημα οι έννοιες της πειθαρχίας, των κανόνων και των υποχρεώσεων. Η ομάδα προέχει της ατομικότητας.

Στις σημερινές «δυτικές» κοινωνίες συναντά κανείς κυριολεκτικά την αντιστροφή αυτής της πραγματικότητας, αφού η ομάδα τίθεται όλο και περισσότερο στην υπηρεσία του ατόμου, στου οποίου τη διάθεση υπάρχει ένα πλήθος επιλογών αναφορικά με τη σχέση του με την ομάδα. Το άτομο μπορεί να διαμορφώσει την ομάδα σύμφωνα με τις ανάγκες του, να την αμφισβητήσει αν δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του ή και να την εγκαταλείψει, όταν δεν ικανοποιεί πλέον τις απαιτήσεις του. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως στην τσιγγάνικη κοινωνία και οικογένεια συμβαίνει αυτό που η Δουμάνη εύστοχα παρατηρεί για την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια, η οποία «ήταν ένας θεσμός που προϋπήρχε των ατόμων που τον αποτελούσαν σε μια δεδομένη στιγμή και εξακολουθούσε να υπάρχει και μετά το θάνατό τους»⁷. Αντίθετα, η σύγχρονη οικογένεια αντανακλά τη συμφωνία των ανθρώπων να ζήσουν μαζί για όσο διάστημα κρίνουν ότι η σχέση που δημιουργείται ικανοποιεί τις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες τους.

⁶ Στην Κοινωνιολογία της Οικογένειας η θέση ότι η οικογένεια αποτελεί ομάδα υποδηλώνει πως αυτή γίνεται αντιληπτή ως σχήμα που υπάρχει για τον εαυτό του και την αναπαραγωγή του και όχι για το άτομο, το οποίο περνά σε δεύτερη μοίρα. Υπάρχει, δηλαδή, σαν μια αντικειμενικοποιημένη κατάσταση, μια κατασκευή, αποστασιοποιημένη από τα άτομα που την απαρτίζουν, η οποία επιβιώνει παρά τις αλλαγές των μελών της

⁷ Μ. Δουμάνη: *Ελληνική οικογένεια. Από τη συλλογική οργάνωση στις διαπροσωπικές σχέσεις*, στο: Στ. Τσίτουρα (επιμ.): *Φροντίδα για την οικογένεια*, Αθήνα 1990, σ. 17-22.

Τα δύο αυτά πρότυπα οργάνωσης της οικογενειακής ζωής θα μπορούσε κανείς να τα παραλληλίσει με τις έννοιες της «κοινότητας» (Gemeinschaft) και της «κοινωνίας» (Gesellschaft) του Toennies, που υποδηλώνουν είδη σχέσεων και μορφές δεσμών στα πλαίσια της συμβίωσης⁸. Χαρακτηριστικό της «κοινότητας» είναι η κοινοτική και οικογενειακή αλληλεγγύη, ενώ στην «κοινωνία» έχουμε να κάνουμε με μια «τεχνητή δημιουργία ενός συνόλου ανθρώπων που επιφανειακά μοιάζει με την κοινότητα, στο βαθμό που τα επιμέρους άτομα ζουν και κατοικούν μαζί και ειρηνικά. Όμως, στην κοινότητα παραμένουν ενωμένα παρόλους τους παράγοντες που τα χωρίζουν, ενώ στην κοινωνία παραμένουν χωρισμένα παρόλους τους παράγοντες που τα ενώνουν»⁹.

Βέβαια, οι πολλές δεκαετίες ή και αιώνες συνύπαρξης τσιγγάνικων φυλών με άλλους λαούς, κυρίως της Βαλκανικής, συνέβαλαν αναπόφευκτα στην υιοθέτηση αρκετών ξένων εθίμων. Η επιρροή αυτή είναι τόσο μεγαλύτερη όσο μεγαλύτερη είναι η επιθυμία ή η προσπάθεια να γίνει κανείς αποδεκτός από την κοινωνία στην οποία ζει. Η πόλωση που επικρατεί μεταξύ Τσιγγάνων και λοιπού πληθυσμού μιας κοινωνίας, στην προκειμένη περίπτωση της ελληνικής, καθιστά τη μελέτη του αξιακού συστήματος αρκετά επισφαλή, με την έννοια ότι αυτό σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να είναι προϊόν ανταγωνισμού και προσπάθειας επιβίωσης σε ένα σύστημα που διαρκώς ωθεί τους Τσιγγάνους στις παρυφές της επίσημης κοινωνικής ζωής. Αυτό έχει ως συνέπεια να μην μπορεί ένα ποσοστό αυτού του αξιακού συστήματος να εγγραφεί στον «καθαρό» τσιγγάνικο πολιτισμό.

Από την άλλη πλευρά, η ποικιλία τόσο των τσιγγάνικων φατριών, όσο και των υποομάδων τους, δυσχεραίνει την προσπάθεια αποτύπωσης ενός γενικού

---

⁸ Ο Δ. Τσαούσης θεωρεί ότι οι έννοιες της «κοινότητας» και της «κοινωνίας» του Toennies ανταποκρίνονται στους όρους του ρωμαϊκού δικαίου «communio» και «societas», οι οποίοι υποδηλώνουν δικαιώματα κυριότητας ή άλλα, που περισσότερο από ένα πρόσωπα έχουν πάνω σε πράγματα ή άλλα περιουσιακά στοιχεία. Τα δικαιώματα αυτά δημιουργούν μεταξύ των προσώπων δεσμούς, των οποίων η βάση σε κάθε μία από τις δύο αυτές περιπτώσεις είναι διαφορετική: στην communio το πράγμα προϋπάρχει του δεσμού, ενώ αντίθετα στην societas (μεταφράζεται και ως εταιρεία) ο δεσμός προηγείται του πράγματος, ακριβώς όπως και στη σύσταση της εταιρείας, όπου ο δεσμός των εταίρων δημιουργεί την εταιρεία και τα δικαιώματα εκείνων σ' αυτή. Βλ. Δ. Τσαούσης: *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, 1989, σ. 108.

⁹ F. Toennies: *Community and Society*, N.Y. Hyper and Row, 1975, όπως αναφέρεται στο: Δ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 111.

αξιακού συστήματος της τσιγγάνικης οικογένειας και κοινωνίας. Αυτό σημαίνει πως μια μελέτη του είδους θα είχε σημαντικό ποσοστό αφαίρεσης και ένα βαθμό αυθαιρεσίας, στην προσπάθεια να γενικευθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με τη δομή και τη λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας και ειδικότερα, αναφορικά με το αξιακό της σύστημα.

2. Στόχοι και μεθοδολογία της έρευνας

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη συνέχεια αποτελούν προϊόν εμπειρικής έρευνας που στόχο είχε να προσεγγίσει την τσιγγάνικη οικογένεια όσο το δυνατόν σφαιρικότερα, λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες (περιορισμούς) που προαναφέρθηκαν, αλλά ταυτόχρονα αξιοποιώντας τις διαφορές / διακρίσεις, όπου αυτές είναι εμφανείς. Μια τέτοια σαφής διάκριση Τσιγγάνων, που πιθανόν να επηρεάζει σημαντικά το αξιακό σύστημα της οικογένειας, είναι εκείνη με βάση το είδος της εγκατάστασής τους (πλήρως εγκαταστημένοι, ημιεγκαταστημένοι / νομάδες) και την οικονομική τους κατάσταση.

Ειδικότερα, η έρευνά μας είχε ως στόχο να μελετήσει τις στάσεις και αντιλήψεις των Τσιγγάνων στα θέματα της οικογένειας και συγκεκριμένα, απέναντι στο γάμο και το διαζύγιο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις σχέσεις συγγένειας-οικογένειας, αφού αυτές επηρεάζουν σημαντικά τόσο τις γαμήλιες επιλογές, όσο και τις εμπορικές συναλλαγές και τις πολιτικές συμμαχίες. Ακόμη, η έλλειψη διάκρισης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, ήταν ένα ζήτημα που έπρεπε να μελετηθεί, αφού αποτελεί σημαντικό στοιχείο της συλλογικότητας ως τρόπο ζωής των Τσιγγάνων, καθώς και της ολιστικής αντίληψης του κόσμου.

Η διαπαιδαγώγηση / κοινωνικοποίηση των παιδιών αποτελεί τον καθρέφτη όχι μόνο του αξιακού συστήματος και του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η οικογένεια, αλλά αποκαλύπτει με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια τη γενικότερη οργάνωση και αναπαραγωγή της τσιγγάνικης κοινωνίας. Για το λόγο αυτό αποτέλεσε ένα σημαντικό τμήμα της έρευνας.

Σε αυτήν πήραν μέρος συνολικά 233 άτομα από τις περιοχές της Κάτω Αχαΐας, της Αγίας Βαρβάρας και του Ζεφυρίου, τα οποία αντιστοιχούν σε 172 νοικοκυριά. Από αυτούς 137 (58,8 %) ήταν πλήρως εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι, και 96 (41,2 %) σκηνίτες. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν στις περιοχές της Κάτω Αχαΐας και του Ρίου του νομού Αχαΐας, της Αγίας Βαρβάρας και του Ζεφυρίου Αττικής από τον Δεκέμβριο του 1998 μέχρι το Νοέμβριο του 1999. Από τα άτομα που πήραν μέρος στην έρευνα 114 (48,9 %) ήταν άνδρες και 119 (51,1 %) γυναίκες. Το μεγαλύτερο ποσοστό (64,4 %) των ερωτηθέντων ήταν ενήλικες 18-40 χρονών. Σε ποσοστό 79 % τα άτομα του δείγματος ήταν παντρεμένα, ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες είχαν μια πολύ μικρή εκπροσώπηση.

Ως βασικό εργαλείο συλλογής των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε η δομημένη συνέντευξη, ενώ παράλληλα αξιοποιήθηκαν στατιστικά στοιχεία, καταγραφές και ερευνητικά δεδομένα σχετικά με το θέμα. Προτιμήθηκε η πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη, προκειμένου να αποφευχθούν παρανοήσεις και να εξασφαλισθεί η εγκυρότητα των στοιχείων, αφού όπως είναι γνωστό, το μεγαλύτερο ποσοστό των Τσιγγάνων είναι αναλφάβητοι ή έχουν φοιτήσει σε μερικές τάξεις του Δημοτικού. Η μεγάλη δυσκολία καθόλη τη διάρκεια της έρευνας σημειώθηκε στη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με τους ημιεγκατεστημένους και σκηνίτες Τσιγγάνους, εξαιτίας όχι μόνο του αναλφαβητισμού τους, αλλά και των ιδιαίτερων συνθηκών διαβίωσης και ειδικότερα, της απομόνωσής τους από τη λοιπή κοινωνία. Πολλές φορές το περιεχόμενο των ερωτήσεων δεν γινόταν κατανοητό και οι απαντήσεις ήταν αποτέλεσμα λαθεμένης πρόσληψης των νοημάτων.

3. Παρουσίαση των στοιχείων

3.1. Δομή του νοικοκυριού

Οι περισσότερες από τις οικογένειες ήταν πολυπληθείς (πέντε και άνω άτομα), ενώ 16 % περίπου των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι συγκατοικούν με δέκα και

πλέον άτομα. Ο αριθμητικός μέσος (Mean) στην περίπτωση αυτή εμφανίζει την τιμή 6,94, ενώ η συχνότερα εμφανιζόμενη τιμή (Mode) είναι το 5.

Η έννοια της οικογένειας προσλαμβάνει στη συνείδηση του Τσιγγάνου διαφορετική σημασία απ' ό,τι στο λοιπό πληθυσμό. Η οικογένεια γίνεται εδώ αντιληπτή ως ένα ευρύ σχήμα που περικλείει και άλλους συγγενείς εκτός από γονείς και παιδιά (παππούδες, θείους κλπ.): «Αυτό το καλοκαίρι είχαμε πολλά προβλήματα στην οικογένεια. Ήταν άρρωστη η ανηψιά μας και τρέχαμε όλη μέρα στο νοσοκομείο. Ο αδελφός μου θέλει να χωρίσει από τη γυναίκα του, γιατί έχει μπλέξει με άλλη. Ένας άλλος συγγενής μας, ξάδελφος, πέθανε και ήμαστε πολύ στεναχωρημένοι»¹⁰.

Στην ερώτηση «Από ποια άτομα αποτελείται η οικογένειά σου;» το 69,7 % των απαντήσεων συνυπολογίζουν στα μέλη της οικογένειας και άτομα που ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια, με τα οποία δεν συγκατοικούν. Δηλαδή, σε ποσοστό 71,6 % δηλώνουν ότι συγκατοικούν με όλα τα άτομα, τα οποία ανέφεραν ως μέλη της οικογένειάς τους, ενώ σε 25,4 % ότι δεν συγκατοικούν με τα άτομα αυτά. Σε ποσοστό 39,1 % των περιπτώσεων στα μέλη της οικογένειας αναφέρονται και ηλικιωμένοι γονείς (παππούδες, γιαγιάδες) που ζουν κάτω από την ίδια στέγη με την οικογένεια.

Η συλλογικότητα, λοιπόν, είναι η βασική αρχή της κοινωνικής οργάνωσης των Τσιγγάνων. Το άτομο αποκτά την κοινωνική του ταυτότητα ως μέλος της ομάδας, ως μέλος ενός κύκλου συγγενών. Τα άτομα που ανήκουν στην ίδια διευρυμένη οικογένεια ζουν μαζί, μοιράζονται χώρους και εμπειρίες. Η ατομικότητα είναι εδώ στοιχείο που παραμερίζεται από τη συλλογικότητα. Η συγγένεια, εκτός από τον άξονα γύρω από τον οποίο πλέκεται ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής οργάνωσης, αποτελεί και μια πολύ ισχυρή δύναμη βοήθειας και συνεργασίας, η οποία συνήθως ενισχύεται και από τους γάμους που συνάπτονται με τα άτομα της ίδιας φάρας, ακόμα και μεταξύ πολύ στενών συγγενών, όπως είναι τα πρώτα εξαδέλφια¹¹.

¹⁰ Α. Λυδάκη: *Οι τσιγγάνοι στην πόλη. Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998. σ. 154.

¹¹ Α. Fraser, *ό.π.*, σ. 241.

Στα άτομα που πήραν μέρος στην έρευνα δόθηκε να αξιολογηθεί μια σειρά από αξίες. Τους ζητήθηκε να ταξινομήσουν, ανάλογα με το βαθμό της σημασίας που είχαν γι' αυτούς, έννοιες όπως «καλός πολίτης», «καλός άνθρωπος», «καλός οικογενειάρχης» κλπ. Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς πως το «καλός οικογενειάρχης» είναι η αξία που τοποθετήθηκε στην πρώτη θέση από τους περισσότερους ερωτώμενους (50 %), ενώ στη δεύτερη θέση την τοποθέτησε ποσοστό 33 %. Αυτό δείχνει πως η έννοια της οικογένειας και του καλού οικογενειάρχη είναι πρωταρχικής σημασίας αξία για τη ζωή του Τσιγγάνου. Στη δεύτερη θέση αξιολογικά τοποθετήθηκε το «τίμιος άνθρωπος» (32,9 % ως πρώτη και 39,5 % ως δεύτερη επιλογή), ενώ στην τρίτη ο «καλός άνθρωπος» (13,9 % ως πρώτη, 11,7 % ως δεύτερη και 52,3 % ως τρίτη επιλογή). Η έννοια του «καλού πολίτη» πάντως δεν φαίνεται να έχει κάποια ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνείδηση του Τσιγγάνου. Μόνο 0,7 % την τοποθέτησε στην πρώτη θέση και 2 % στη δεύτερη, ενώ 31,3 % την τοποθετεί στην τέταρτη και 43 % στην έκτη θέση.

«Αρχηγός» της οικογένειας είναι σε ποσοστό 58,8 % των περιπτώσεων ο πατέρας και σε 34,8 % ο παππούς, ενώ σε πολύ λίγες περιπτώσεις (5,6 %), όταν δεν υπάρχει άνδρας στην οικογένεια, το ρόλο αυτό αναλαμβάνει η γυναίκα (μητέρα ή γιαγιά). Ο μέσος όρος ηλικίας (Mean) του αρχηγού της οικογένειας είναι 42,3, ενώ η συχνότερα εμφανιζόμενη τιμή (Mode) είναι το 42. Υπάρχουν, όμως, και αρκετές περιπτώσεις (11,7 %), όπου αυτός είναι κάτω των 25 ετών.

Η διαχείριση των χρημάτων της οικογένειας γίνεται σε ποσοστό 85,8 % από τον πατέρα ή τον παππού (αν υπάρχει στην οικογένεια) και κατά 12 % από τη μητέρα ή τη γιαγιά, ενώ μόνο σε 2,1 % αναφέρονται και οι δύο γονείς ως κοινοί διαχειριστές των οικονομικών της οικογένειας.

Οι αποφάσεις για θέματα, όπως είναι τα επαγγελματικά / οικονομικά και τα κοινωνικά, παίρνονται από τους άνδρες κυρίως (πατέρα ή παππού), ενώ ζητήματα που αφορούν τα παιδιά αποφασίζονται είτε από τη μητέρα (50,7 %) είτε μαζί από τους δύο γονείς. Και αξίζει να επισημάνουμε ότι, μολονότι ό,τι αφορά τα παιδιά είναι και για τους Τσιγγάνους ένα πεδίο που ανήκει περισσότερο στη γυναίκα, εντούτοις φαίνεται από τις απαντήσεις που δόθηκαν πως το θέμα των παιδιών, το

οποίο στις δικές μας κοινωνίες είναι κατεξοχήν ζήτημα της μητέρας, στους Τσιγγάνους αποτελεί θέμα όλων.

Όπως προκύπτει από όλες τις σχετικές μελέτες, ο άνδρας και ειδικότερα ο πλέον ηλικιωμένος, κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στην τσιγγάνικη οικογένεια. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί πως και ο ρόλος της γυναίκας μέσα στο σπίτι, παρότι φαίνεται να είναι υποβαθμισμένος, είναι πάρα πολύ σημαντικός, αν κριθεί με τους κανόνες της τσιγγάνικης και όχι της δικής μας κοινωνίας. Στην ουσία είναι εκείνη που διοικεί το σπίτι, ακόμη και στις περιπτώσεις που δίνεται η εντύπωση ότι ο άνδρας αποφασίζει για όλα. Και σε οικονομικά-επαγγελματικά θέματα ζητείται πάντα η γνώμη της. Ωστόσο, οι Τσιγγάνες είναι εκείνες που είναι περισσότερο εκτεθειμένες σε μια σειρά από διακρίσεις σε όλα τα επίπεδα (εργασία, υγεία κλπ.)¹².

3.2. Ο γάμος στην τσιγγάνικη κοινωνία

Ο γάμος αποτελεί βασική λειτουργία της τσιγγάνικης κοινωνίας. Οι πολύ δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των Τσιγγάνων έχουν ως συνέπεια την αυξημένη παιδική θνησιμότητα και το χαμηλό μέσο όρο ζωής. Η πραγματικότητα αυτή «επισπεύδει» όλες τις δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη ζωή, μεταξύ αυτών το γάμο και την αναπαραγωγή¹³. Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι οι γάμοι γίνονται σε σχετικά μικρή ηλικία και ο αριθμός των παιδιών που αποκτούν οι τσιγγάνικες οικογένειες είναι αρκετά μεγάλος. Όπως σε κάθε παραδοσιακή κοινωνία και οικογένεια, έτσι και σε εκείνη των Τσιγγάνων ο γάμος αποτελεί απόφαση συλλογική και λιγότερο ατομική. Αποτελεί καθήκον, που εξυπηρετεί πρωτίστως ανάγκες της οικογένειας ως ομάδας (οικονομικές, κοινωνικές) και δευτερευόντως προσωπικούς στόχους. Για το λόγο αυτό, στις επιλογές των συντρόφων

¹² Δ. Ντούσας, *ό.π.*, σ. 190 κ.ε. Σύμφωνα με στοιχεία της μελέτης αυτής, 10 % των Ρομιστών πάσχουν από ηπατίτιδα Β, τη στιγμή που για τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό το ποσοστό είναι 3-4 %.

¹³ Η κατάσταση αυτή θυμίζει εκείνη τη βιασύνη της φύσης που συναντά κανείς στον πολικό κύκλο, που μόλις η φύση ξυπνήσει από τη χειμερία νάρκη –περί τον Ιούνιο– πρέπει να βιαστεί να ολοκληρώσει τον κύκλο της αναπαραγωγής μέχρι να ξαναπέσει ο χειμώνας και η παγωνιά.

αποφασιστικό ρόλο παίζει η οικογένεια και λιγότερο το ενδιαφερόμενο άτομο. Είναι σπάνιο να συναντήσει κανείς στην κοινωνία των Τσιγγάνων ανύπανδρους μετά την ηλικία των 30 και ακόμη πιο σπάνιο αυτοί να είναι γυναίκες.

Όπως προκύπτει και από σχετικές έρευνες¹⁴, οι Τσιγγάνοι παντρεύονται στην ηλικία των 16-18 χρόνων. Ειδικότερα για το κορίτσι, όταν υπερβεί την ηλικία των δεκαεπτά χρόνων και δεν έχει ακόμη παντρευτεί, θεωρείται «στοκάρι»: «Οι φίλες μου, η μιά μετά την άλλη άρχισαν να παντρεύονται, να δημιουργούν οικογένεια. Εγώ πια μετά την ηλικία των 18, 19 χρόνων ήμουν γεροντοκόρη»¹⁵. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση μητέρας όταν ρωτήθηκε γιατί παντρεύει την κόρη της στα δεκαπέντε: «Τι να κάνουμε, ήρθε η ώρα της. Να μας μείνει στο ράφι;»¹⁶.

Ο γάμος αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, βασική αποστολή του ανθρώπου στην τσιγγάνικη κοινωνία, κάτι το αυτονόητο. Πρόκειται για ένα «πρέπει» το οποίο γίνεται αντιληπτό ως «θέλω» και τελικά, ως μέσο ευτυχίας. Έτσι, οι μισοί από τους ερωτηθέντες θεωρούν το γάμο ως μέσο ευτυχίας, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό κατανέμεται σε κατηγορίες όπως «σιγουριά», «αποστολή του ανθρώπου», ενώ ένα μικρό ποσοστό τον χαρακτηρίζει ως «αναγκαίο κακό» (πίνακας 1).

Πίνακας 1: Αντιλήψεις για το γάμο

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
βασική αποστολή	54	23,4
μέσο εξασφάλισης	33	14,3
μέσο ευτυχίας	105	45,5
αναγκαίο κακό	39	16,5
σύνολο	231	100,0

¹⁴ Βλ. σχετικά, Μ. Παυλή / Α. Σιδέρη: *Οι τσιγγάνοι της Αγ. Βαρβάρας και κάτω Αχαΐας*, εκδ. Γεν. Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1990.

¹⁵ Γ. Μάρκου / Μ. Βασιλειάδου (επιμ.): *Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει*, εκδ. Γεν. Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.

¹⁶ Ν. Θεοδωράκη-Λουλέ, *Εμείς οι Τσιγγάνοι*, εκδ. Καραμελόπουλος, Αθήνα, χ.χ.

Η εντύπωση που έχει κανείς για ανθρώπους που δεν θέλησαν ή δεν έτυχε να παντρευτούν αντανακλά τη θέση που έχει ο γάμος στις συγκεκριμένες κοινωνίες ή στη συνείδηση των συγκεκριμένων ατόμων. Έτσι, σε ποσοστό 93,1 % η γνώμη είναι αρνητική και μόνο το 6,9 % των περιπτώσεων θεωρεί εκείνους που δεν έχουν παντρευτεί ευτυχισμένους. Ο άνθρωπος που δεν έχει παντρευτεί έχει σίγουρα κάποιο «κουσούρι» ή είναι «άτυχος». Σε καμιά περίπτωση δεν θεωρείται η μοναχικότητα μια φυσιολογική κατάσταση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ανύπανδρη γυναίκα: «*Η συνεχής άρνησή μου στα προξενιά είχε δημιουργήσει απορίες και ο καθένας έδινε τη δική του ερμηνεία. Για άλλους κάτι θα είχα. Δεν μπορεί, κάποιο 'κουσούρι' που δεν ήθελα να φανερωθεί με το γάμο, για άλλους θα είχα σχέσεις με κάποιον μη Τσιγγάνο, για μερικούς ήμουν 'φαντασμένη, ψηλομύτα' και δεν καταδεχόμεν»¹⁷.*

Η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων (69,9 %) 17 ετών και κάτω. Ειδικότερα, ο μέσος όρος ηλικίας πρώτου γάμου (Mean) είναι τα 17,4, ενώ η συχνότερα εμφανιζόμενη τιμή (Mode) είναι εκείνη των 15 (πίνακας 2).

Πίνακας 2: Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο

ηλικία	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	αθροιστική συχνότητα
12	1	0,4	0,4
13	20	8,9	9,3
14	18	8,0	17,3
15	37	16,4	33,8
16	30	13,3	47,1
17	31	13,8	60,9
18	26	11,6	72,4
19	20	8,9	81,3
20	18	8,0	89,3
21	5	2,2	91,6
22	5	2,2	93,8
23	8	3,6	97,3
24	1	0,4	97,8
26	3	1,3	99,1
27	1	0,4	99,6

¹⁷ Γ. Μάρκου / Μ. Βασιλειάδου, *ό.π.*, σ. 1.

34	1	0,4	100,0
σύνολο	225	100,0	

Ωστόσο, υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση κατά φύλο όσον αφορά αυτό που ο καθένας θεωρεί ιδανική ηλικία γάμου. Συγκεκριμένα, η ιδανική ηλικία για να παντρευτεί ένα αγόρι είναι μεγαλύτερη από εκείνη που θεωρείται ως ιδανική για το κορίτσι. Ενώ για το αγόρι ο μέσος όρος ηλικίας (Mean) που δίνεται ως ιδανική είναι 21,94 και η συχνότερα εμφανιζόμενη τιμή (Mode) είναι το 25, για το κορίτσι είναι αντίστοιχα Mean=19,21 και Mode=20. Αναλυτικότερα, στην περίπτωση του αγοριού 45 % θεωρούν ότι η ιδανική ηλικία γάμου είναι μέχρι το 20ό έτος της ηλικίας και 41,6 % από το 21ο μέχρι το 25ο. Αντίθετα, για το κορίτσι 25,2 % θεωρούν ότι η ιδανική ηλικία γάμου είναι μέχρι τα 16 χρόνια και 24,4 % μέχρι τα 20-25 (πίνακες 3 και 4).

Πίνακας 3: Ηλικία γάμου αγοριού

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	αθροιστική συχνότητα
μέχρι 16	15	6,5	6,5
17-20	90	39,0	45,5
21-25	90	39,0	84,4
26-30	36	15,6	100,0
σύνολο	231	100,0	

Πίνακας 4: Ηλικία γάμου κοριτσιού

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	αθροιστική συχνότητα
μέχρι 16	57	24,6	24,6
17-20	104	44,8	69,4
21-25	66	28,4	97,8
26-30	5	2,2	100,0
σύνολο	232	100,0	

Η διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων δεν παρουσιάζει κάποιο στατιστικό ενδιαφέρον και κυμαίνεται κατά μέσο όρο για τους άνδρες στα 3,8 χρόνια (μικρότερη η γυναίκα), ενώ στις γυναίκες στα 3,7 (μεγαλύτερος ο άνδρας), με συχνότερα εμφανιζόμενη και για τα δύο φύλα εκείνη των δύο χρόνων. Όπως στην

υπόλοιπη κοινωνία, έτσι και σε αυτή των Τσιγγάνων ο άνδρας είναι μεγαλύτερος και σπάνια η γυναίκα. Ειδικότερα, στην περίπτωση των παντρεμένων ανδρών η γυναίκα είναι σε ποσοστό 74,7 % μικρότερη από τον άνδρα και 18,1 % της ίδιας ηλικίας με εκείνον, ενώ μόνο σε 7,2 % η γυναίκα είναι μεγαλύτερη. Στην περίπτωση των γυναικών, αντίστροφα, οι άνδρες σύζυγοι είναι μεγαλύτεροι σε ποσοστό 86,6 % και της ίδιας ηλικίας σε ποσοστό 7,5 %, ενώ μικρότεροι είναι σε ποσοστό 6 %.

Τις ίδιες απαντήσεις παίρνει κανείς σε ερώτηση σχετικά με αυτό που θεωρούν ως ιδανική διαφορά μεταξύ των συζύγων. Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρεί ως ιδανική διαφορά ηλικίας τα πέντε χρόνια (78,1 %) και φυσικά εννοεί να είναι η γυναίκα μικρότερη από τον άνδρα κατά πέντε χρόνια (πίνακας 5). Αν κανείς θελήσει να διακρίνει τις απαντήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, παρατηρεί ότι δεν υπάρχει καμία απολύτως διαφορά. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες θεωρούν ότι στο γάμο η γυναίκα πρέπει να είναι μικρότερη τουλάχιστον κατά πέντε χρόνια. Όμοιες είναι οι απαντήσεις που παίρνει κανείς αν διακρίνει κατά ηλικίες.

Πίνακας 5: Ιδανική διαφορά ηλικίας συζύγων

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
γυναίκες μικρότερες μέχρι 5 χρόνια	182	78,1
γυναίκες μικρότερες μέχρι 10 χρόνια	32	13,7
γυναίκες μικρότερες πάνω από 10 χρόνια	2	0,9
άλλο	17	7,3
σύνολο	233	100,0

Όπως προαναφέρθηκε, σε κοινωνίες και οικογένειες παραδοσιακές που φέρουν περισσότερο τα χαρακτηριστικά της ομάδας και όχι του θεσμού, οι επιλογές εκπορεύονται από τις ανάγκες της ομάδας. Σε αυτή την περίπτωση το «θέλω» είναι ταυτόσημο με το «πρέπει» και σπάνια διαχωρίζεται στη συνείδηση του ατόμου. Με την έννοια αυτή, η επιλογή του συντρόφου που στις απαντήσεις

των ερωτώμενων εμφανίζεται ως «ελεύθερη», ως «έρωτας», δεν αποκλείεται να εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία.

Στην τσιγγάνικη οικογένεια οι γονείς είναι αυτοί που επιλέγουν το σύντροφο των παιδιών τους και σιωπηρά ή εκφρασμένα συμβάλλουν στην εκδήλωση ενός έρωτα. Σε πολλές από τις περιπτώσεις θα συμβαίνει αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «επιλεγόμενη υποχρεωτικά κατάσταση». Όπως αναφέρεται σε σχετικές έρευνες και γενικά στη βιβλιογραφία, σε όλες τις περιπτώσεις οι γάμοι κανονίζονται από τους γονείς. Τα συμφωνηθέντα τηρούνται σχεδόν με ευλάβεια, γιατί σε διαφορετική περίπτωση θα προκληθεί σοβαρή αναστάτωση όχι μόνο στις ενδιαφερόμενες οικογένειες, αλλά και σε ολόκληρη τη φάρα, αφού λόγω της ενδογαμίας τα ενδιαφερόμενα μέρη είναι μεταξύ τους συγγενείς. Οι νεαροί Τσιγγάνοι που θα ερωτευθούν φροντίζουν να ενημερώσουν τους γονείς τους. Σε περίπτωση που εκείνοι αρνηθούν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους, τότε το ζευγάρι «κλέβεται». Μια τέτοια, όμως, απόφαση μπορεί να οδηγήσει το νέο ζευγάρι στο περιθώριο, στην αποπομπή του από τη φάρα¹⁸.

Η αυστηρή αυτή αντιμετώπιση της «απειθαρχίας» ενός μέλους του σογιού, έχει άμεση σχέση με το γεγονός ότι το σόι αποτελεί πρωτίστως οικονομική και κοινωνική μονάδα, της οποίας η επιβίωση ή η ισχύς απειλείται μετά την αποχώρηση ενός μέλους της. Η αυστηρότητα στην τήρηση των συμφωνιών και γενικά η πολύ μεγάλη σημασία που αποκτά ο γάμος στην τσιγγάνικη κοινωνία θα πρέπει να αποδοθεί και στις λοιπές λειτουργίες που επιτελεί ο γάμος σ' αυτή την κοινωνία. Δεν αποτελεί μόνο, όπως προαναφέρθηκε, μέσο διατήρησης της συνοχής της ομάδας και σύσφιξης των συγγενικών σχέσεων, αλλά είναι ταυτόχρονα και φαινόμενο με διαστάσεις οικονομικές, κοινωνικές και καμιά φορά πολιτικές. Αποτελεί ένα «ολικό» κοινωνικό φαινόμενο, όμοιο με αυτά που περιγράφει ο Μ. Mauss και συναντά κανείς στις πολύ παραδοσιακές κοινωνίες.

Με την πάροδο των ετών και το βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ τσιγγάνικης και λοιπής κοινωνίας οι ανελαστικές αυτές δομές άρχισαν να αλλάζουν και γενικά, να αλλάζουν στο σύνολό τους οι αξιακοί κώδικες.

---

¹⁸ Γ. Έξαρχος, *ό.π.*, σ. 62.

Στη συγκεκριμένη έρευνα φαίνεται πως η επιλογή συντρόφου έχει γίνει σε ποσοστό 58 % από έρωτα (ήταν ελεύθερη επιλογή), ενώ σε 42 % ήταν απόφαση της οικογένειας. Ο βαθμός στον οποίο αυτή η επιλογή ήταν πραγματικά ελεύθερη ή ήταν «ελεύθερη-υποχρεωτική» είναι θέμα που υπερβαίνει τα όρια της συγκεκριμένης εργασίας. Χαρακτηριστική, όμως, είναι η απάντηση μιας μελλόνυμφης: «–Από έρωτα παντρεύεσαι; –Προξενιό, αλλά θα τον αγαπήσω»¹⁹.

Επίσης, ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό των ερωτηθέντων (50,9 %) δήλωσε ότι είχε κάποια μορφή συγγένειας με το / τη σύζυγό του. Σε 56 μάλιστα περιπτώσεις (24,6 %) η συγγένεια αυτή ήταν «κοντινή» (πρώτος εξάδελφος). Το ποσοστό της ενδογαμίας είναι μεγαλύτερο στους σκηνίτες παρά στους μόνιμα εγκατεστημένους Τσιγγάνους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, 23,2 % δεν είχαν κάποιο βαθμό συγγένειας με το / τη σύζυγο, ενώ στους μόνιμα εγκατεστημένους το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 67,7 %.

Ο βαθμός συγγένειας που θα έπρεπε –κατά την άποψη των ερωτώμενων– να επιτρέπεται κατά τη σύναψη γάμου απεικονίζεται στον πίνακα 6. Και σε αυτή την περίπτωση παρατηρείται η διαφοροποίηση στις απόψεις μεταξύ μόνιμα εγκατεστημένων και σκηνιτών.

Πίνακας 6: Επιτρεπτός βαθμός συγγένειας στο γάμο

βαθμός συγγένειας	σύνολο		εγκατεστημένοι		σκηνίτες	
	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
από τέταρτα ξαδέλφια	58	24,9	57	41,6	1	1,0
από τρίτα ξαδέλφια	56	24,0	49	35,8	7	7,3
από δεύτερα ξαδέλφια	62	26,6	29	21,2	33	34,4
από πρώτα ξαδέλφια	57	24,5	2	1,5	55	57,3
σύνολο	233	100,0	137	100,0	96	100,0

¹⁹ Ν. Θεοδωράκη-Λουλέ, *ό.π.*, σ. 136.

Οι γάμοι μεταξύ συγγενών, ακόμη και πολύ κοντινών, είναι στοιχείο που συναντά κανείς συχνά σε κλειστές ομαδώσεις. Η ενδογαμία είναι στις περιπτώσεις αυτές ο κανόνας που στόχο έχει την ενίσχυση της συνοχής της ομάδας και τη σαφή διάκρισή της από τις υπόλοιπες, και φορά περιπτώσεις και πρώτων εξαδέλφων. Υπάρχουν, επίσης, περιπτώσεις που θυμίζουν κατάλοιπα της Πουναλουανής²⁰ οικογένειας, όπως αυτή έχει σκιαγραφηθεί από τον L. Morgan: δύο, δηλαδή, αδέρφια παντρεύονται δύο επίσης αδέρφια²¹.

Ωστόσο, με το πέρασμα των χρόνων και το συγχρωτισμό των Τσιγγάνων με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, αυτή η βασική αρχή της τσιγγάνικης κοινωνίας, η ενδογαμία, έχει υποστεί –όπως και άλλοι αξιακοί κώδικες– σημαντικές αλλοιώσεις, με αποτέλεσμα να μην συναντάται πλέον στην ίδια με παλαιότερα συχνότητα ανάμεσα σε μόνιμα εγκατεστημένους Τσιγγάνους. Αντίθετα, σε ημιεγκατεστημένους ή σκηνίτες αποτελεί ακόμη τον κανόνα, ο οποίος παραβιάζεται πιο συχνά, όπως παρατηρεί η Λυδάκη, από μόνιμα εγκατεστημένες Τσιγγάνες που παντρεύονται «μπαλαμούς». Στους καταυλισμούς, αντίθετα, εξαιτίας του χαμηλού βαθμού επικοινωνίας και συγχρωτισμού με τους λοιπούς Έλληνες, υπάρχει άγνοια και καχυποψία που οδηγεί σε μεγαλύτερη συσπείρωση και ενδυνάμωση της ενδογαμίας: *«Δεν τη δίνουν, γιατί φοβούνται ότι θα μπλέξει (...). Άμα είναι δικός μας και δεν είναι καλός, μπορούμε να την πάρουμε πίσω και να πούμε ‘άντε, φύγε από δω’. Με τους άλλους, όμως, πού να μπλέκεις. Δεν ξέρεις τι γίνεται...»*²². *«Δεν κάνουμε τέτοια, δεν παντρευόμαστε Έλληνες. Παίρνουμε και από σας, άμα είναι καλή κοπέλα. Δεν δίνουμε, όμως, κοπέλα, γιατί φοβόμαστε ότι θα την παρατήσει. Άμα δε βγει καλός; Θα μας κατηγορήσουν που δώσαμε την κόρη μας (...). Είναι και τα ρούχα που φοράει. Δεν μπορούν»*²³. Καμιά

²⁰ Πουναλουανή είναι η οικογένεια στην οποία μια ομάδα αδελφών ανδρών παντρεύεται μια ομάδα αδελφών γυναικών, βλ. L. Morgan: *Die Urgessellschaft (Ancient Society)*, εκδ. Promedia, Stuttgart 1987.

²¹ Βλ. επίσης Α. Λυδάκη: *Μπαλαμέ και Ρόμα. Οι τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 54.

²² στο ίδιο, σ. 100.

²³ στο ίδιο, σ. 100.

φορά η άρνηση είναι απόλυτη: «Δεν θέλω τα παιδιά μου να πάρουν μπαλαμέ. Θέλω δικούς μου που να ξέρουν τα χούγια μας»²⁴.

Σε περιπτώσεις πάντως εξωγαμίας πιο συχνά συναντά κάποιος Τσιγγάνες που παντρεύονται μη Τσιγγάνους παρά το αντίθετο.

Είναι χαρακτηριστικές οι απαντήσεις που έδωσαν οι ερωτώμενοι σε ερώτηση σχετικά με το πώς βλέπουν τους γάμους με μη Τσιγγάνους. Ποσοστό 79,5 % τους θεωρεί απόλυτα φυσιολογικούς και μόνο 20,6 % μη φυσιολογικούς (πίνακας 7). Ωστόσο, υπάρχει ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό (32,3 %) των μη μόνιμα εγκατεστημένων, που θεωρεί τέτοιους γάμους μη φυσιολογικούς.

Και στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να κάνει λόγο κανείς για διάσταση μεταξύ επιθυμητού και πρακτέου. Έτσι, σε ερώτηση για το αν υπάρχουν στην οικογένειά τους περιπτώσεις μικτών γάμων, το 75,4 % απάντησε πως δεν υπάρχει «κανένας» και οι υπόλοιποι δήλωσαν ότι υπάρχουν «ελάχιστοι» (πίνακας 8). Εκείνοι δε που τάσσονται σαφώς εναντίον των μικτών γάμων προτάσσουν ως βασικό λόγο τη διατήρηση της καθαρότητας της φυλής, ενώ ακολουθούν άλλοι λόγοι, όπως «μας θεωρούν κατώτερους», «ο ξένος δεν μπορεί να σε καταλάβει» κ.ά..

Πίνακας 7: Αξιολόγηση γάμων με μη Τσιγγάνους

	σύνολο		εγκατεστημένοι		σκηνίτες	
	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
δεν είναι φυσιολογικοί	48	20,6	17	12,4	31	32,3
φυσιολογικοί	185	79,4	120	87,6	65	67,7
σύνολο	233	100,0	137	100,0	96	100,0

Πίνακας 8: Ύπαρξη γάμων με μη Τσιγγάνους

	σύνολο		εγκατεστημένοι		σκηνίτες	
	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
κανένας	175	75,4	89	65,0	89	90,5
ελάχιστοι	49	21,1	41	29,9	8	8,4
μερικοί	8	3,4	7	5,1	1	1,1
σύνολο	232	100,0	137	100,00	95	100,0

²⁴ στο ίδιο, σ. 101.

Ο γάμος είναι, όπως προαναφέρθηκε, μια κορυφαία στιγμή στη ζωή του Τσιγγάνου και της οικογένειάς του και γίνεται με όλο το τελετουργικό που επιβάλλουν τα τσιγγάνικα ήθη και έθιμα. Ο θρησκευτικός ή πολιτικός γάμος, που δεν ανήκει στην παράδοσή τους, τους αφήνει κατά κάποιον τρόπο αδιάφορους. Πολλές φορές γίνεται μια εβδομάδα μετά τον παραδοσιακό τους. Σε ερώτηση με τι είδους γάμο θέλουν να παντρευτούν, απάντησαν σε ποσοστό 98,3 % «με παραδοσιακό».

Θα πρέπει κανείς στο σημείο αυτό να αναφέρει και μια αντικειμενική δυσκολία στην υιοθέτηση προτύπων της ελληνικής κοινωνίας στην τελετή του γάμου: Ο Αστικός Κώδικας στο άρθρο 1351 απαγορεύει γενικά την τέλεση γάμου σε άτομα ανήλικα, εκτός και αν συντρέχουν ιδιαίτεροι λόγοι. Ο περιορισμός αυτός αποκλείει την τέλεση θρησκευτικού ή πολιτικού γάμου από τους Τσιγγάνους, οι οποίοι στην πλειονότητά τους παντρεύονται πριν ενηλικιωθούν.

Το νέο ζευγάρι μένει μετά το γάμο για ένα ή δύο χρόνια στο πατρικό σπίτι του γαμπρού και μετά μετακομίζει σε δικό του σπίτι ή τσαντίρι που έχουν ετοιμάσει οι γονείς. Την κατάσταση αυτή αντανακλούν και οι απαντήσεις που δόθηκαν στην ερώτηση με ποιους θεωρούν ότι θα πρέπει να ζει το ζευγάρι μετά το γάμο (πίνακας 9).

Πίνακας 9: Διαβίωση ζευγαριού μετά το γάμο

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
μόνο του	136	58,6
με συγγενείς	96	41,4
σύνολο	137	100,0

Παρά το γεγονός ότι οι τσιγγάνικες οικογένειες είναι συνήθως διευρυμένες, οι προτιμήσεις τους είναι διαφορετικές από αυτές που αντιστοιχούν στο συγκεκριμένο σχήμα οικογενειακής οργάνωσης. Έτσι, 62,2 % απάντησαν ότι προτιμούν μια μικρή, πυρηνική οικογένεια, ενώ 37,3 % προτιμά μια εκτεταμένη, κυρίως για λόγους οικονομικούς ή αλληλεγγύης (πίνακας 10). Υπάρχει και σε αυτή την περίπτωση διάσταση μεταξύ επιθυμητού και πρακτέου, η οποία

ενδεχομένως να εξυπηρετεί και την ανάγκη για αποδοχή από το συνομιλητή, τη δημιουργία μιας εικόνας που εκείνος προσδοκά.

Πίνακας 10: Προτίμηση μεγέθους οικογένειας

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
καλύτερα μικρή	145	62,5
καλύτερα μεγάλη	87	37,5
σύνολο	232	100,0

Η επιθυμία ή ακόμα η πραγματικότητα της μικρής οικογένειας δεν έχει τη σημασία του «ζω μόνος», όπως στη δική μας κοινωνία. Οι Τσιγγάνοι μπορεί να ζουν μόνοι, αλλά η επικοινωνία με τους άλλους είναι καθημερινή και ουσιαστική. Ακόμη και οι παππούδες και οι γιαγιάδες, όταν είναι πολύ ηλικιωμένοι, μένουν συχνά μόνοι τους, πάντα όμως κοντά στα παιδιά τους. Παρότι φαίνεται να προτιμούν ή να ζουν σε μικρές πυρηνικές οικογένειες, οι ηλικιωμένοι είναι άτομα που χαίρουν σεβασμού και φροντίδας, την οποία προσφέρει η ίδια η οικογένεια και δεν ανατίθεται σε θεσμούς (οίκους ευγηρίας): *«Εμείς ποτέ δεν κλείνουμε τους πατεράδες μας σε ιδρύματα, όπως κάνετε εσείς. Τους έχουμε κοντά μας και τους φροντίζουμε. Οι γέροι κάνουν πάντα κουμάντο, ακόμη και στις οικογένειες των παιδιών τους. Αυτό καμιά φορά μπορεί να είναι και κακό, γιατί γίνονται αιτία και να τσακώνεται το ζευγάρι»²⁵.*

3.3. Ηθική στο γάμο - Διαζύγιο

Στην τσιγγάνικη κοινωνία ισχύουν ακόμα όλες εκείνες οι απαγορεύσεις που συναντά κανείς στις πολύ παραδοσιακές κοινωνίες και έχουν σχέση με την τιμή και ειδικότερα τη σεξουαλική συμπεριφορά. Οι παραβάσεις των σχετικών κανόνων ελέγχονται και τιμωρούνται, τόσο πριν από το γάμο όσο και κατά τη διάρκειά του. Είναι γνωστό ότι η παρθενία παίζει σημαντικό ρόλο στην επιλογή της νύφης, αλλά προπάντων στην αποδοχή της από την οικογένεια του γαμπρού:

«Το πρωί θα έρθουν οι συγγενείς του Αντώνη με πρώτη τη μάνα του, να πάρουν με όργανα την παρθενιά, που έχω φυλάξει από το βράδυ που κλεφτήκαμε»²⁶.

Οι απαντήσεις που δόθηκαν σε ερώτηση σχετικά με την αγνότητα του ζευγαριού πριν το γάμο είναι χαρακτηριστικές. Το 55,8 % των ερωτηθέντων δήλωσε ότι η νύφη πρέπει οπωσδήποτε να είναι αγνή, ενώ το 26 % θεωρεί πως η αγνότητα είναι επιθυμητή, όχι όμως και απαραίτητη. Επίσης, το 18,2 % είναι της άποψης ότι πρέπει και οι δύο σύζυγοι να οδηγηθούν στο γάμο αγνοί (πίνακας 11). Αυτό σημαίνει πως ποσοστό 82,8 % θεωρούν την αγνότητα ως μια αξία ιδιαίτερα σημαντική για τη σύναψη γάμου.

Πίνακας 11: Αγνότητα ζευγαριού

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
και οι δύο αγνοί	42	18,2
οπωσδήποτε η νύφη	129	55,8
επιθυμητή, αλλά όχι αναγκαία	60	26,0
σύνολο	233	100,00

Σε ερώτηση σχετικά με τη γνώμη τους για το παιδί εκτός γάμου, δόθηκαν απαντήσεις που φανερώνουν αντιλήψεις όμοιες με αυτές που συναντά κανείς σε μια παραδοσιακή κοινωνία. Το παιδί εκτός γάμου θεωρείται μεγάλη ντροπή για το 48,8 % των ερωτηθέντων και μόνο το 15,6 % δείχνει μια ανοχή, επιλέγοντας την εκδοχή «αν είναι θέλημα Θεού, ας έρθει». Το υπόλοιπο 21,9 % δίνει απαντήσεις που δείχνουν σαφώς άρνηση: «θα πρέπει κανείς να αποφεύγει τέτοια πράγματα», «αυτό δεν είναι καλό πράγμα» κλπ. (πίνακας 12).

Πίνακας 12: Γνώμη για παιδί εκτός γάμου

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
αν είναι θέλημα Θεού	25	15,6

²⁵ Α. Λυδάκη, *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σ. 155.

²⁶ Ν. Θεοδωράκη-Λουλέ, *ό.π.*, σ. 104.

είναι μεγάλη ντροπή	78	48,8
το ίδιο σαν όλα τα παιδιά	22	13,8
άλλο	35	21,9
ύνολο	160	100,0

Οι εξωσυζυγικές σχέσεις είναι κάτι σπάνιο για τις γυναίκες της τσιγγάνικης κοινωνίας, ενώ υπάρχει ανοχή για ανάλογη συμπεριφορά του άνδρα: «Ο άντρας είναι ελεύθερος να κάνει ό,τι θέλει (...). Ακόμη και με άλλη να πάει, δεν με νοιάζει. Στο σπίτι του θα γυρίσει ξανά. Εγώ πρέπει να είμαι εντάξει, να τιμήσω το στεφάνι μου (...). Ναι, έτσι θέλω να είναι και οι νύφες μου»²⁷.

Οι αιτίες που οδηγούν σε ένα διαζύγιο μπορούν να ποικίλουν, αλλά αυτό δεν αποτελεί κανόνα στην τσιγγάνικη κοινωνία. Η γυναίκα είναι εκείνη που πρέπει να υπομένει όλες τις ιδιοτροπίες του συζύγου και μόνο αν έχει την υποστήριξη της οικογένειας μπορεί να σκεφθεί το χωρισμό. Χαρακτηριστική η αντίδραση της μάνας σε ερώτηση γιατί η κόρη της δεν χωρίζει τον άνδρα της που τον χαρακτηρίζει «αχαίρευτο»: «Τι είναι αυτά που λες; Ο πρώτος είναι για ο τελευταίος που το κάνει; Δεν έχει χωρισμούς στη φυλή μας. Σπάνιο πράγμα. Αυτός της έπεσε, μ' αυτόν θα γεράσει. Αν τότε χωρίσει, θα πάψω να τη βοηθώ... Μαύρη ζωή, κυρά μου, το ξέρω, αλλά έτσι γίνεται σ' εμάς. Τι τα θες! Άμα δεν έχεις τη σειρά σου, όλα ανάποδα σου πάνε»²⁸.

Χαρακτηριστικές είναι οι απαντήσεις των υποκειμένων της έρευνας σχετικά με το διαζύγιο: σε ποσοστό 57,5 % απάντησαν πως το ζευγάρι πρέπει να κάνει υπομονή και να μη διαλύει το γάμο του (πίνακας 13).

Πίνακας 13: Αποψη για το διαζύγιο

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
δεν πρέπει να επιτρέπεται	11	4,7
αί, όταν ο γάμος κλονίζεται	88	37,8

²⁷ στο ίδιο, σ. 27.

²⁸ στο ίδιο, σ. 59.

πρέπει να κάνουν υπομονή	134	57,5
σύνολο	233	100,0

3.4. Οικογένεια και παιδί

«Όλα τούτα που θα σας πω, έγιναν πολύ, πολύ παλιά. Ήταν ένας Τσιγγάνος που ταξίδευε με την οικογένειά του. Το άλογό του ήταν κοκκαλιάρικο και δεν στεκόταν καλά στα πόδια του. Έτσι, λοιπόν, όσο μεγάλωνε η οικογένεια του Τσιγγάνου, γινόταν όλο και πιο δύσκολο να σέρνει τη βαριά καρότσα που γέμιζε παιδιά. Τα παιδιά ήταν τόσα πολλά και στοιβαγμένα το ένα πάνω στ' άλλο, που το κακόμοιρο το άλογο προχωρούσε με μεγάλη δυσκολία και συνέχεια παραπατούσε.

Το κάρο έγερνε με δύναμη μια από τ' αριστερά μια από τα δεξιά, και τα μπακίρια κι οι κατσαρόλες κατρακυλούσαν έξω κι όλο και κάποιιο ξυπόλητο παιδάκι έπεφτε κάτω.

Την ημέρα τα πράγματα δεν ήταν και τόσο άσχημα. Ο Τσιγγάνος έβλεπε κι έτσι σήκωνε τα κατσαρολικά και τα παιδάκια. Στο σκοτάδι, όμως, δεν μπορούσε να δει.

Αλλά έτσι κι αλλιώς, ποιος μπορούσε να μετρήσει μια τόσο μεγάλη φαμίλια; Το άλογο συνέχιζε να πηγαίνει κι ο Τσιγγάνος ταξίδευε σ' όλη τη γη. Απ' όπου περνούσε άφηνε κι ένα παιδί. Όλο και περισσότερα μέχρι που στο τέλος γέμισε όλη η γη Τσιγγάνους. Γι' αυτό και συναντάς Τσιγγάνους όπου κι αν πας»²⁹.

Ο μεγάλος αριθμός γεννήσεων στην τσιγγάνικη κοινωνία συνδέεται οπωσδήποτε με τους πρώιμους γάμους και κατά συνέπεια, την επιμήκυνση της αναπαραγωγικής περιόδου του ζευγαριού. Από την άλλη πλευρά, ο ρόλος που έχει το παιδί στην οικονομία της οικογένειας συμβάλλει αναμφισβήτητα στην αύξηση του αριθμού των γεννήσεων. Συμβαίνει εδώ αυτό που συναντούσε κανείς στις παραδοσιακές κοινωνίες, κυρίως τις αγροτικές: το παιδί γίνεται αντιληπτό ως εργατική δύναμη ή ως κληρονόμος της οικογενειακής επιχείρησης, όταν αυτή υπάρχει. Όσο περισσότερα εργατικά χέρια, τόσο περισσότερο οικονομικά αυτάρκης η ομάδα. Από την άλλη πλευρά, οι πολύ σκληρές συνθήκες διαβίωσης

²⁹ Τσιγγάνικο παραμύθι της Ρωσίας, όπως αναφέρεται στο: Κ. Κόμης: *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 9. Για τα τσιγγάνικα παραμύθια βλ. επίσης Τ. Γιαννακόπουλος, *Τα τσιγγάνικα παραμύθια*, Αθήνα 1979.

των Τσιγγάνων αύξαναν το δείκτη θνησιμότητας, γεγονός που με τη σειρά του «επέβαλε» τη γέννηση περισσότερων παιδιών.

Στον γενικό πληθυσμό των Τσιγγάνων είναι δύσκολο να υπολογίσει κανείς τον ακριβή αριθμό παιδιών κατά οικογένεια. Οι αιτίες γι' αυτό δεν σχετίζονται μόνο με τα πολιτισμικά στοιχεία των Τσιγγάνων, αλλά και την αντιπαλότητά τους με τις δημόσιες υπηρεσίες και γενικά το ελληνικό κράτος, γεγονός που οδηγεί σε άρνηση συμμόρφωσης με τους γενικά αποδεκτούς κανόνες.

Σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί στην τσιγγάνικη κοινωνία, αλλά και τις απαντήσεις των ερωτώμενων, η απόκτηση παιδιών είναι «αναγκαιότητα», «προορισμός του ανθρώπου», «θέλημα Θεού» και σπάνια μια προγραμματισμένη κατάσταση. Τα πολλά παιδιά χαρακτηρίζονται «ευτυχία» σε ποσοστό 52,5 %, ενώ το 14,4 % τα θεωρεί «δυστυχία».

Οι ερωτώμενοι φαίνεται να μην δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση στο φύλο που πρέπει να έχουν τα παιδιά, αφού 62,9 % απαντά σε σχετική ερώτηση ότι αυτό είναι «αδιάφορο» και 33,2 % ότι καλύτερα είναι για την οικογένεια να έχει αγόρια. Άξιο, όμως, προσοχής είναι το γεγονός ότι μόνο το 3,9 % απαντά ότι για την οικογένεια είναι καλύτερα να έχει κορίτσια.

Τέλος, οι μισοί περίπου (55,6 %) από το δείγμα μας απέκτησαν το πρώτο τους παιδί μέχρι την ηλικία των 18 χρόνων, ενώ μέχρι τα είκοσί τους χρόνια το 78,3 %. Ο μέσος όρος ηλικίας απόκτησης πρώτου παιδιού (Mean) είναι τα 19,3 χρόνια, ενώ η συχνότερα εμφανιζόμενη τιμή (Mode) είναι τα 18.

Κοινωνικοποίηση

Το παιδί της τσιγγάνικης οικογένειας κοινωνικοποιείται συμβιώνοντας με τρεις ή τέσσερις γενιές, με πνεύμα αλληλεγγύης και συλλογικότητας, μακριά από τον ατομισμό του λοιπού πολιτισμού. Συμμετέχει σε όλες τις δραστηριότητες της οικογένειας και εθίζεται στο σεβασμό των μεγαλύτερων, ενώ και το ίδιο χαίρει σεβασμού από τους ενήλικες. Η συμμετοχή των παιδιών σε όλες τις δραστηριότητες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές) της κοινότητας παραπέμπει στις προβιομηχανικές κοινωνίες, τότε που η διάκριση μεταξύ

ενηλίκων και ανηλίκων δεν ήταν τόσο σαφής όσο σήμερα και η παιδικότητα ως ιδιαίτερη κατηγορία στη ζωή του ατόμου ήταν άγνωστη³⁰.

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες αποτελούν σημαντικούς φορείς κοινωνικοποίησης, αφού μεταδίδουν γνώση και πολιτισμική κληρονομιά, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για πληθυσμούς που δεν διαθέτουν γραπτή γλώσσα και παράδοση.

Στο παιδί τσιγγάνικης καταγωγής η ωρίμανση έρχεται πολύ νωρίτερα απ' ό,τι στη λοιπή, μη τσιγγάνικη κοινωνία. Σε αυτό συμβάλλουν οι ίδιες οι κοινωνικές συνθήκες: το παιδί πρέπει να είναι έτοιμο να ανταποκριθεί και να αντιμετωπίσει όλες τις δυσκολίες με τις οποίες είναι συνυφασμένη η τσιγγάνικη ζωή. Από τη στιγμή που μπορεί να σταθεί στα πόδια του παίρνει μέρος στη ζωή των μεγάλων, αντιγράφοντας πρότυπα συμπεριφοράς και προσφέροντας φυσικά τη δική του βοήθεια στις καθημερινές ασχολίες. Το παιχνίδι αποτελεί ένα μέρος της εργασίας και δύσκολα γίνεται σαφής διάκριση από αυτή. Όλη η διαδικασία της κοινωνικοποίησης συντείνει στην ταχύτατη απόκτηση όλων εκείνων των γνώσεων και δεξιοτήτων που θα βοηθήσουν το άτομο να επιβιώσει μόνο του, αν αυτό χρειαστεί. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των γνώσεων αφορά φυσικά το επάγγελμα και το γάμο.

---

³⁰ Για την «ανακάλυψη» της παιδικότητας βλ. Φ. Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1990.

Όπως σε κάθε κοινωνία, έτσι και στην τσιγγάνικη οι μέθοδοι διαπαιδαγώγησης είναι διαφορετικοί για το αγόρι και διαφορετικοί για το κορίτσι. Το κορίτσι προετοιμάζεται πρωτίστως να εκπληρώσει τη «φυσική» του αποστολή, να γίνει σύζυγος και μητέρα, και όχι να σπουδάσει ή να αποκατασταθεί επαγγελματικά. Λόγω της πολύ παραδοσιακής πατριαρχικής δομής της τσιγγάνικης κοινωνίας και οικογένειας, ο στόχος αυτός είναι περισσότερο ανελαστικός απ' ό,τι στη λοιπή κοινωνία. Για την τσιγγάνα γυναίκα η εργασία εκτός σπιτιού δεν είναι αυτονόητη, αλλά μια απόφαση που πρέπει να έχει τη συγκατάθεση του άνδρα συζύγου ή πατέρα, και προπάντων να επιβάλλεται από τις ανάγκες της οικογένειας.

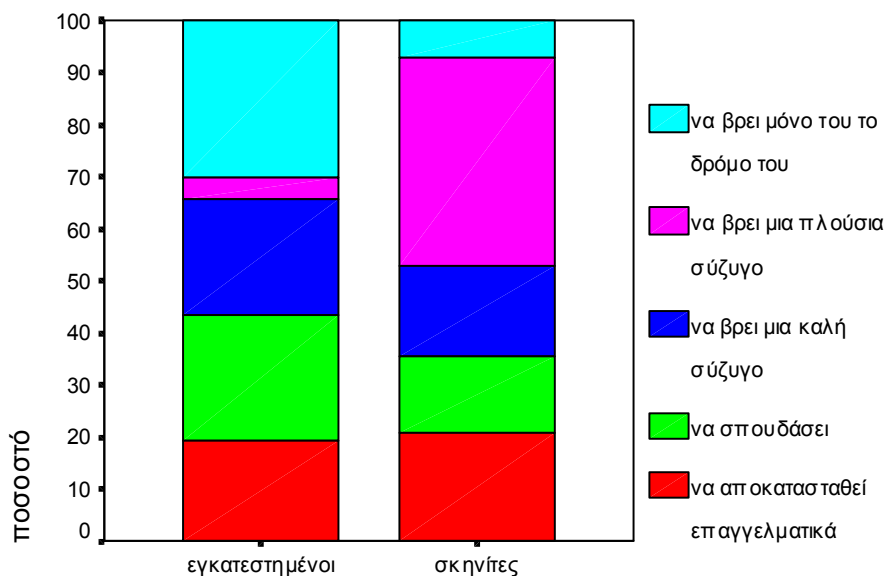
Αυτό που θεωρείται γενικά ως έγνοια / επιθυμία του γονιού για το αγόρι, είναι να αποκατασταθεί επαγγελματικά, ενώ για το κορίτσι να βρει έναν καλό γαμπρό. Στην τσιγγάνικη κοινωνία, επειδή οι σπουδές και γενικά η γνώση δεν σχετίζονται με την επαγγελματική / οικονομική δραστηριότητα, ούτε και εντάσσονται στις βασικές προτεραιότητες και στόχους, ως κύριο μέλημα της οικογένειας για το αγόρι αναφέρεται η επαγγελματική αποκατάσταση και όχι οι σπουδές, όπως στη λοιπή κοινωνία (πίνακας 14, ιστόγραμμα 1 και 2).

Πίνακας 14: Στόχοι γονιού για αγόρι και κορίτσι

	Αγόρι		Κορίτσι	
	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
επαγγελματική αποκατάσταση	130	56,0	24	10,3
σπουδές	47	20,3	34	14,7
να βρουν καλό σύζυγο	34	14,7	144	62,1
να βρουν πλούσιο σύζυγο	8	3,4	21	9,1
να επιβιώσουν μόνοι τους	13	5,6	9	3,9
σύνολο	232	100,0	232	100,0

Αντίθετα, η προτεραιότητα για το κορίτσι είναι σε ποσοστό 62,1 % «να βρει έναν καλό γαμπρό» και μόνο το 14,7 % αναφέρει τις σπουδές ως έννοια του γονιού.

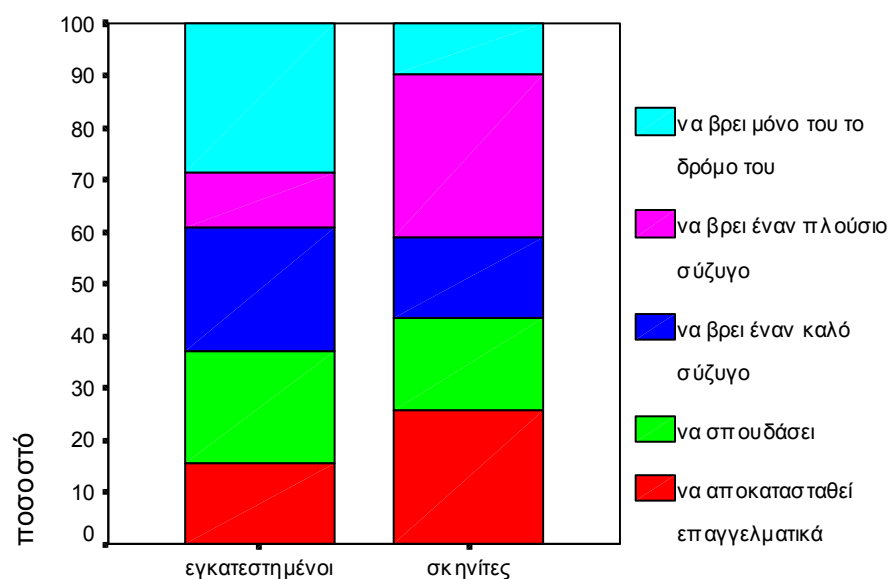
Στόχοι γονιού για το αγόρι ανά κατηγορία τσιγγάνων

Επιχειρώντας κανείς τη διάκριση των απαντήσεων στις ερωτήσεις αυτές ανάλογα με την κατηγορία Τσιγγάνων, διαπιστώνει ότι οι εγκατεστημένοι Τσιγγάνοι και ιδιαίτερα εκείνοι της Αγίας Βαρβάρας, επιθυμούν σε μεγαλύτερο ποσοστό να σπουδάσει το κορίτσι απ' ό,τι στις δύο άλλες περιοχές. Άξιο προσοχής είναι, επίσης, ότι οι σκηνίτες αναφέρουν ως έγνοια / επιθυμία του γονιού τόσο για το αγόρι όσο και για το κορίτσι τον πλούσιο σύντροφο. Ίσως οι αντίξοες συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν μεγαλώνει τις προσδοκίες για μια μαγική τακτοποίηση της κατάστασής τους μέσα από το γάμο. Βέβαια, και στις τρεις περιοχές η τάση είναι η ίδια: επαγγελματική αποκατάσταση για το αγόρι και ένας καλός γάμος για το κορίτσι.

Στόχοι γονιού για κορίτσι

ανά κατηγορία τσιγγάνων

Ο τρόπος που οι Τσιγγάνοι διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους δεν έχει και πολύ μεγάλη σχέση με αυτό που είναι γνωστό στη δική μας κοινωνία ως ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή. Το γεγονός ότι οι συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν είναι αντίξοες τους οδηγεί σε επιλογή μεθόδων που θα συμβάλουν στην επίσπευση της ωρίμανσης του παιδιού, ώστε αυτό από πολύ νωρίς να πάρει μέρος στη ζωή των μεγάλων και να αντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις. Και είναι αλήθεια πως χωρίς σκληραγώγηση δεν θα μπορούσαν μικρά παιδιά να κάνουν τους μικροπωλητές ή να ζητιανεύουν σε οποιοσδήποτε καιρικές ή άλλες συνθήκες. Άλλωστε, είναι γνωστό πως οι Τσιγγάνοι γεννιούνται και μεγαλώνουν στο «δρόμο», λες και ήταν «η ζωή μια γέφυρα, που έπρεπε να τη διασχίσουν, χωρίς ποτέ να χτίσουν σπίτι πάνω της»³¹. Σε σχετική ερώτηση για τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης οι μισοί σχεδόν αναφέρουν τη σκληραγωγία ως τον προτιμότερο τρόπο αντιμετώπισης του παιδιού.

Η τιμωρία αποτελεί βασικό μέσο διαπαιδαγώγησης των τσιγγανοπαίδων. Πρόκειται, ωστόσο, περισσότερο για μια μορφή συμβολικής βίας και όχι για σωματική τιμωρία, επειδή έχει παραβιασθεί κάποιος κανόνας. Σπάνια παρίσταται

³¹ Α. Λυδάκη, *Μπαλαμέ ...*, ό.π., σ. 71.

ανάγκη για επιβολή τέτοιου είδους τιμωρίας, αφού το αίσθημα της ντροπής που αναπτύσσει από πολύ νωρίς ο Τσιγγάνος προλαμβάνει τη σωματική τιμωρία. Η ανάπτυξη αισθήματος ντροπής γύρω από την παραβίαση αξιών και κανόνων της τσιγγάνικης κοινότητας αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της διαπαιδαγώγησης. Το αξιακό σύστημα αφομοιώνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό και αποτελεί εσωτερικό σταθμό ελέγχου, με αποτέλεσμα η συμμόρφωση στον κανόνα να είναι σχεδόν αυτόματη. Η τιμωρία εδώ έχει περισσότερο την έννοια της αυστηρής διαπαιδαγώγησης, παρά την άσκηση σωματικής βίας.

Η σχέση που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς είναι περισσότερο σχέση συνεργασίας και σεβασμού. Φαίνεται πως είναι πιο δυνατή με τον πατέρα παρά με τη μητέρα, παρά το γεγονός ότι η μητέρα μένει στο σπίτι και ασχολείται περισσότερο με τα παιδιά. Η διαφοροποίηση αυτή σε σχέση με όσα ισχύουν στη δική μας κοινωνία, όπου ο δεσμός των παιδιών με τη μητέρα είναι σαφώς ισχυρότερος από εκείνον με τον πατέρα, πρέπει να αποδοθεί στις συνθήκες που επικρατούν στην τσιγγάνικη οικογένεια και κοινωνία. Στους Τσιγγάνους ο πατέρας είναι αυτός που βρίσκεται περισσότερο κοντά στα παιδιά από την πολύ νεαρή ακόμη ηλικία τους. Είναι αυτός που θα τους «βγάλει» στην κοινωνία, θα τους μεταδώσει τις απαραίτητες γνώσεις για το επάγγελμα και τη ζωή. Ο τσιγγάνος πατέρας δεν αντιπροσωπεύει τον έξω, τον δημόσιο χώρο, όπως συμβαίνει στο δυτικό πολιτισμό, αλλά ελλείπει αυτής της σαφούς διάκρισης στην τσιγγάνικη κοινωνία μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, είναι πάντα παρών και δεν διαμεσολαβείται από τη μητέρα. Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων προκύπτει ότι μόνο σε 33,1 % των περιπτώσεων τα παιδιά έχουν πιο έντονη σχέση με τη μητέρα. Αυτή η πιο δυνατή σχέση του παιδιού με τον πατέρα δεν είναι σχέση υποταγής, αλλά σχέση φιλική, σχέση σεβασμού. Μόνο 18,1 % απάντησε ότι η σχέση αυτή είναι «σχέση φόβου» (πίνακας 15).

Πίνακας 15. Αξιολόγηση σχέσης με πατέρα

	έγκυρες περιπτώσεις	έγκυρο ποσοστό
--	---------------------	----------------

σχέση σεβασμού	52	38,5
σχέση φόβου	24	17,8
σχέση φιλική	59	43,7
σύνολο	135	100,0

Στα άτομα που πήραν μέρος στην έρευνα δόθηκαν να αξιολογηθούν οι προσδοκίες / επιθυμίες που θα είχαν για τα παιδιά τους. Τους ζητήθηκε να ταξινομήσουν, ανάλογα με το βαθμό σημασίας που είχαν γι' αυτούς, ιδιότητες όπως το παιδί «να είναι υπάκουο», «να σέβεται τους γονείς του», «να αγαπάει τους συγγενείς του», «να μη λέει ψέματα», «να αγαπάει την πατρίδα», «να αγαπάει τον εαυτό του», «να αγαπάει όλους τους ανθρώπους», «να βοηθάει οικονομικά το σπίτι». Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς πως η κατηγορία «να σέβεται τους γονείς του» τοποθετήθηκε στην πρώτη θέση (64,5 % ως πρώτη και 23,2 % ως δεύτερη επιλογή). Στη δεύτερη θέση βρίσκεται η κατηγορία «να είναι υπάκουο» (12,1 % ως πρώτη επιλογή και 46,9 % ως δεύτερη). Στην τελευταία θέση (όγδοη) βρίσκεται η κατηγορία «να αγαπάει την πατρίδα».

Εκπαίδευση

Στην τσιγγάνικη κοινωνία η οικογένεια αποτελεί όχι μόνο θεσμό κοινωνικοποίησης των νέων μελών της, αλλά και εκπαίδευσης. Ότι χρειάζεται κανείς για την επαγγελματική σταδιοδρομία του το αποκτά στα πλαίσια της οικογένειας. Η έλλειψη άμεσης σχέσης ανάμεσα στην εκπαίδευση και την επαγγελματική δραστηριότητα των Τσιγγάνων³² καθιστά το σχολείο και γενικά την απόκτηση γνώσεων περιττά εφόδια και κατά συνέπεια, η φοίτηση στο σχολείο είναι για τον Τσιγγάνο «χαμένος χρόνος»³³. Η επαγγελματική κατάρτιση γίνεται, όπως στις παραδοσιακές κοινωνίες, από την οικογένεια. Θα πρέπει δε να σημειωθεί πως στη συνείδηση των Τσιγγάνων η μη φοίτηση στο σχολείο δεν προσλαμβάνει την ίδια διάσταση, όπως στον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό. Αντίθετα, θεωρείται πως αυτός ο «χαμένος χρόνος» αξιοποιείται εκτός σχολείου πολύ καλύτερα, αφού το παιδί τσιγγάνικης προέλευσης θα αρχίσει πολύ νωρίς να εργάζεται και φυσικά, να κερδίζει χρήματα.

³² Έκθεση Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για το 20ό ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σεμινάριο με θέμα: *Training of Teachers of Gypsy Children*, εκδ. Council of Europe 1984.

³³ Γ. Μάρκου / Μ. Βασιλειάδου, *ό.π.*, σ. 27.

Η εκπαιδευτική λειτουργία της οικογένειας διατηρεί εδώ ακόμη τη σημασία που είχε σε προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρόκειται, όμως, για λειτουργία που αξιολογείται από τον κυρίαρχο πολιτισμό ως κατώτερη, όταν ως μέτρο σύγκρισης λαμβάνεται η εκπαιδευτική διαδικασία των μοντέρνων κοινωνιών. Παρά ταύτα, όμως, η οικογένεια στην τσιγγάνικη κοινωνία παίζει τόσο αποφασιστικό ρόλο στην εκπαίδευση των νέων μελών της, που το σχολείο, ακόμη και όταν υπάρχει, αποτελεί μόνο ένα μέρος στην κατάρτιση των παιδιών της.

Η άρνηση ή αδυναμία (λόγω μετακινήσεων) να επισκεφθούν τα παιδιά το σχολείο λειτουργούν ενισχυτικά στη δομή και λειτουργία της τσιγγάνικης οικογένειας και γενικά στη διατήρηση της κουλτούρας. Οι ίδιοι οι γονείς πολλές φορές αξιολογούν θετικά την παραμονή του παιδιού μακριά από το σχολείο, αφού έτσι αποφεύγεται ο κίνδυνος να εκτεθεί αυτό σε άλλες ξένες πολιτισμικές επιρροές και κατά συνέπεια, να αλλοιωθεί η κουλτούρα και να αφομοιωθεί σταδιακά από ένα ξένο σύστημα αξιών· ξένο προς αυτό της οικογένειας και της φάρας, το οποίο φέρνει το παιδί αντιμέτωπο με δύο κόσμους, εκείνο της οικογένειας / κοινότητας και εκείνο του σχολείου, οι οποίοι στην ουσία αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικά αξιακά συστήματα: το τσιγγάνικο και το μη τσιγγάνικο.

Αν και οι Τσιγγάνοι αναγνωρίζουν την αξία και τη χρησιμότητα της μόρφωσης, επιζητούν εντούτοις τα στοιχειώδη, αυτά που τους είναι απαραίτητα για να ανταποκριθούν στις καθημερινές απαιτήσεις της ζωής: γραφή, ανάγνωση και λίγη αριθμητική. Έτσι, το ποσοστό αναλφαβητισμού στους Τσιγγάνους είναι πολύ υψηλότερο απ' ό,τι στον υπόλοιπο πληθυσμό, στις δε μεγαλύτερες ηλικίες πλησιάζει το 80 %³⁴. Το ποσοστό αυτό, βέβαια, κυμαίνεται ανάλογα με το φύλο, την περιοχή και την ομάδα από την οποία κάποιος προέρχεται.

Η ανάλυση των στοιχείων με βάση το είδος εγκατάστασης των Τσιγγάνων δείχνει ότι στους σκηνίτες το ποσοστό των αναλφάβητων ανέρχεται σε 77 % έναντι 39,4 % των εγκατεστημένων, ενώ το Δημοτικό έχει τελειώσει μόνο το 22,9 % από τους σκηνίτες και το 37,2 % από τους εγκατεστημένους. Στις υπόλοιπες

³⁴ στο ίδιο, σ. 40. Επίσης, Ε. Μαρσέλος, *Ο αναλφαβητισμός στους Τσιγγάνους*, Γεν. Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1985, σ. 75-91· Μ. Παυλή / Α. Σιδέρη, *ό.π.*, σ. 50 κ.ε.

βαθμίδες της εκπαίδευσης δεν έχει φοιτήσει κανείς από τους σκηνίτες του δείγματος. Αν πάντως διακρίνει κανείς μεταξύ ανδρών και γυναικών, παρατηρεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αναλφάβητων αφορά τις γυναίκες (γυναίκες 68,9 %, άνδρες 40,4 %).

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφερθεί πως οι περισσότεροι, ακόμη και αν έχουν φοιτήσει στο Δημοτικό, δεν είναι πάντα αυτονόητο ότι δεν ανήκουν στους αναλφάβητους. Όπως προκύπτει από σχετική έρευνα, στην πλειοψηφία τους δεν γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στη διακεκομμένη και μη συστηματική παρακολούθηση του σχολείου, καθώς και στην έλλειψη ενασχόλησης με γραφή και ανάγνωση εκτός σχολείου (στον ελεύθερο χρόνο)³⁵.

Αυτή, όμως, η κατάσταση δεν αντανακλά και τη στάση των Τσιγγάνων απέναντι στη μόρφωση γενικά, δεν σημαίνει δηλαδή, ότι δεν την εκτιμούν. Μόνο 16,6 % του δείγματος απάντησε σε σχετική ερώτηση, πως «όσο λιγότερα ξέρει κανείς τόσο καλύτερα». Οι υπόλοιποι θεωρούν πως ο μορφωμένος άνθρωπος «αξίζει περισσότερο». Όμως, όπως προαναφέρθηκε, η εργασία αντικαθιστά τη φοίτηση στο σχολείο. Η ηλικία που κάποιος στην τσιγγάνικη κοινωνία αρχίζει να δουλεύει είναι αναμφισβήτητα η παιδική. Μέχρι την ηλικία των 12 χρόνων έχει δηλώσει περίπου το 60,8 % ότι άρχισε να εργάζεται, ενώ μέχρι τα 17, ποσοστό 94,8 %.

Ένας άλλος παράγοντας που συντελεί στο υψηλό ποσοστό του αναλφαβητισμού είναι ο πρώιμος γάμος. Ακόμη και αν οι γονείς στείλουν τα παιδιά στο σχολείο, η κοινωνική απαίτηση για γάμο στην ηλικία 13-16 θα οδηγήσει στην εγκατάλειψη του σχολείου. Αυτό συμβαίνει φυσικά συχνότερα στα κορίτσια απ' ό,τι στα αγόρια.

---

³⁵ Μ. Παυλή / Α. Σιδέρη, *ό.π.*, σ. 53.